

17. YÜZYIL DİVÂN, HALK VE TEKKE ŞİİRİNDE ZÜHD TELAKKÎSİ

Murat VANLI (*)

Öz

Türk edebiyatının en önemli kaynaklarından birisi de hiç kuşkusuz tasavvuf-tur. Bu makalede tasavvufun yüzlerce kavramından bir tanesi olan ‘zühd’ mefhu-mu ele alınıp bu kavramın 17. yüzyıl Divân, Tekke ve Halk şiirinde nasıl telakki edildiği ortaya koymaya çalışılacaktır. Bunun için Divân şairlerinden Nefî, Nâilî, Fehîm ve Nâbî; Tekke şairlerinden Nakşî Ali Akkirmanî, Ümmî Sinân, Niyâzî-i Mısırî ve Sunullâh-ı Gaybî; Halk şairlerinden Âşık Ömer ve Gevherî tertip etmiş oldukları divânları mısdağ olarak seçilerek tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Zühd, Divân Şiiri, Tekke Şiiri, Halk Şiiri.

The Idea of Sufism in 17. Center at Divan, Mystic and Folk Poetry

Abstract

Undoubtedly one of the most important sources of Turkish literature is Sufism. In this article we have hundreds of Sufism, the concept of ‘zuhd’ of the concept and that the concept of 17. will try to reveal how that was understood in the poetry of the century. Therefore, we have audited as a criterion by selecting to they had arranged the diwans Nefî, Nâilî, Fehîm and Nâbî from Dîwân poets; Nakşî Ali Akkirmanî, Ümmî Sinân, Niyâzî-i Mısırî ve Sunullâh-ı Gaybî from Lodge poets; Âşık Ömer ve Gevherî form Folk poets.

Key Words: Sufism, Asceticism, Diwan Poetry, Folk Poetry, Lodge Poetry.

* Bu makale, Prof. Dr.Zülfikar Güngör danışmanlığında hazırlamakta olduğum “17. Yüz-yıl Divan, Halk ve Tekke şiirinde Tasavvuf Telakkisi” adlı tezden üretilmiştir.

** Ar. Gör. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı.

Giriş

Lügat manâsı perhizkârlık; dinin yasak ettiği şeylerden sakınarak vakitleri ibadete hasr etme demek olan zühd¹, Serrâc'a (ö. 378/988) göre yüce bir makâmdır ve hoş hâllerin, güzel mertebelerin temelidir. Fakr ile buluşmayı ve onu ihtiyâr etmeyi gerektirir.² Gerek tâbiin ve tebe-i tâbiin döneminde olsun gerekse tasavvufun neşv ü nemâ bulmaya başladığı dönemlerde olsun zühd bilinen manası ile ele alınmış, dünyaya karşı soğukluk duyup ahirete yani Allah'a dönme olarak anlaşılmıştır. Yazılan kitaplar da ona göre yazılmıştır.³ Mekkî (ö. 386/996) 'ye göre zühd, yakîn makâmının altıncısıdır. Elden gidene üzülmemek ve ele geçene sevinmemek zühdün en kâmil hâllerindedir. Zühdün en mükemmel hâli, kulun zühd sâhibi olduğunu dahi unutmamasıdır ki bu zühdde zühdür.⁴ İlk dönem sûfilerinden itibaren zühdün çeşitli tanımları yapılmaya çalışılmış, bu görüşler ekseriyetle birbirinin mütemmimi fikirler olarak serd edilmiştir.⁵ Bu fikirlerin ortak özelliği dünyadan ve dünyaya ait olan her şeyden içtinap edilmesi ve en nihayetinde de bu terkedişin gözde büyütülmemesidir.

Schimmel (ö. 2003), zühd kavramının ilk musannifi olarak İbrahim Edhem (ö. 161/777-778)'in gösterildiğini ifade eder. Edhem'in tasnifine göre zühd terk-i dünyâ, terk-i ukbâ ve terk-i terktir.⁶ Zühdün dünyadan ve dünyadaki şeylerden zühd, haram ve şüpheli şeylerden zühd, baş olma sevdasından zühd gibi çeşitleri vardır. Zühdün hakîkati, kulun Allah'tan başka her şeyden zühd etmesi, onlara yönelmemesidir.⁷ Zühdün asıl maksadı, rağbet edilen şeye karşı kalben soğukluk duyulmasıdır. Sadece zâhiren terk etmek, onu yüceltmektir, aslında ona kıymet vermektir. Zühdde ulaşılmaması istenen, dünyanın varlığının kişiyi meşgul etmeme-

1 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007, s. 691.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Luma, İslâm Tasavvufu*, (Çev. Hasan Kâmil Yılmaz), Erkam Yay., 2. bs., İstanbul 2012, s. 45-46.

3 Mesela Mekkînin *Kûtu'l-Kulûb*'unda ilgili bölüm bu meyanda kaleme alınmıştır. Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb, Kalplerin Azığı*, C. II, (Çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi), Semerkand Yay., 5. bs., İstanbul 2014, s. 417-522.

4 Zühd makâmı ve zâhidlerin hâlleri, zühdün tarifi, fazîleti, iç yüzü, ölçüsü, kısımları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mekkî, *a.g.e.* s. 417-522.

5 Sûfilerin zühd hakkındaki görüşleri için bkz. Kelebâzî, *Taarruf, Doğu Devrinde Tasavvuf*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., 4. bs., İstanbul 2014, s. 144.145. İslâm'da zühdün doğuşunu hazırlayan âmiller hakkında bkz. Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf - İslâm'da Manevî Hayat*, (Çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal), İz Yay., 4. bs., İstanbul 2009, s. 62-70.

6 Annemarie Schimmel, *İslâmın Mistik Boyutları*, (Çev. Ergun Kocabıyık), Kabalcı Yay., 3. bs. İstanbul 2012, s. 55.

7 Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, *Sülemî'nin Risaleleri - Tasavvufun Temel İlkeleri*, (Çev. Süleyman Ateş), Ankara 1981, s. 24.

si ve yokluğunun da üzmemesidir.⁸ Zühdün en üst seviyesi zühdde zühddür. Bu da zühd olarak yapılan şeyi küçümsemekle elde edilir.⁹

Asıl maksadımız zühd mefhumunu tahlil, zühdün tanımlarını tasnif ya da tarihi süreçte nasıl anlaşıldığını tetkik etme olmadığından zühd hakkında bu mütamel bilgileri vermekle iktifa ederek esas mevzumuzla dönüp 17. yüzyıl şairlerinin zühd kavramını nasıl telakki ettiklerini, şiirlerinde ne suretle kullandıklarını ve tasavvufun diğer mefhumlarıyla ne derecede merbut ele aldıklarını tespit etmeye çalışacağız.

Divân şiirini temsilen ele aldığımız şairlerden Nâilî (ö. 1077/1666) ve Fehîm (ö. 1057/1647), Sebki Hindî ekolünün Türk şiirindeki ilk ve en başarılı şairlerindedir. Nâbî (ö. 1124/1712), kendisinin öncülüğünü yaptığı 'hikemî üslûb'un başarılı bir icracısı, fahriyeleri ile maruf Nefî (ö. 1044/1635) de klasik üslubun temsilcisi olarak incelemeye tabi tutuldu. Tekke şairlerinden Ümmî Sinân (ö. 1067/1657) ve müridi Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1694), Sunullâh-ı Gaybî (ö. 1087/1676'dan sonra) ve Nakşî Ali Akkirmânî (ö. 1065/1655) emsalleri arasından temeyyüz etmiş sûfî şairler olmaları hasebiyle çalışmaya dâhil edildi. Halk şiirinin teşekkül devrini tamamlayıp gelişme devrine adım atmaya başladığı bu yüzyılın iki kalburüstü şairi Gevherî (ö. 1127/1715-16'dan sonra) ve Âşık Ömer (ö. 1119/1707) de, Divân şairlerini aratmayacak kıymetteki manzumeleriyle çalışmanın Halk şiiri ayağını tesis etti.

8 Şeyh Ahmed Zerrûk, *Kavâidu't-Tasavvuf - Tasavvufun Esasları*, (Çev. Mehmet Uysal), Endülüs Kitap Yay., 1. bs., İstanbul 2011, s. 200-201.

9 Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzîlî's-sâirîn-Tasavvufta Yüz Basamak*, (Çev. Abdurrezzak Tek), Emin Yay., 1. bs., Bursa 2008, s. 87. Zühd hakkında tafsilatlı malumat için ayrıca bkz. Sülemî *a.g.e.* s. 125; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi - Sûfîlerin İnanç ve Ahlâkları*, (Çev. Dilaver Selvi), Semerkend Yay., İstanbul 2011, s. 276-282; Ebû Hafs Şehâbeddîn Ömer Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif - Gerçek Tasavvuf*, (Çev. Dilaver Selvi), Semerkend Yay., İstanbul 2014, s. 606-609, 613-615; Seyyid Şerîf Cürçânî, *Ta'rifât - Tasavvuf İstilahları*, (Çev. Abdurrahman Acer), Litera Yay., İstanbul 2014, s. 120; Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. IV, (Çev. Ahmet Serdaroglu), İstanbul 2012, s. 398-442; Azizüddin Nesefî, *Tasavvufta İnsan Meselesi - İnsan-ı Kâmil*, (Çev. Mehmet Kanar), Dergâh Yay., 3. bs., İstanbul 2015, s. 209-210; Herevî, *a.g.e.* s. 87; İsmail Rusûhî Ankaravî, *Minhâcî'l-Fukarâ*, (Haz. Safi Arpaguş), Vefâ Yay., 1. bs., İstanbul 2008, s. 293-295; İsmail Hakkı Bursevî, "Şerh-i Usûl-ı Aşere", *Tasavvufî Hayat*, (Haz. Mustafa Kara), Dergâh Yay., 4. bs. İstanbul 2015, s. 50-52; Yaşar Nuri Öztürk, "Zühd", *İA*, İstanbul 1986, C. XIII, s. 638-639; Semih Ceyhan, "Zühd", *DİA*, İstanbul 2013, C. XLIV, s. 530-533; Abdurrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, (Çev. Ekrem Demirli), İz Yay., 4. bs., İstanbul 2015, s. 282-283; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yay., 2. bs., İstanbul 2005, s. 397; Ethem Cebeoğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., 6. bs., Ankara 2014, s. 550. Hint dinleri, Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer dinlerdeki zühd anlayışı için bkz. Kürşat Demirci, "Zühd", *DİA*, İstanbul 2013, C. XIV s. 533-535.

Zühd, edebiyatta özü esas alınmadan sadece şeklen icra edilmeye çalışılan dini bir yaşantı, dindarlığı görüntüde yaşama, zâhiri âbâd edip bâtını viran etme olarak telakki edilmiş ve bilhassa şiirlerde takva ile beraber zikredilerek tenkide tabi tutulmuştur. Zühdî bir hayat yaşayan zâhitler, kendilerini âşık veya rind olarak tavsif eden şairlerce eleştiri oklarının hedefi olmuştur. Bu şairler manzumelerinde zühdün karşısına her şeyin özü addedtikleri 'aşk'ı koymuşlar ve zühdün soğukluğunu ve kuruluşunu tenkit ve esas aldıkları aşkı tebcil etmişlerdir. İncelemeye esas teşkil eden divânlarda zühd müsbet ve menfi olarak her iki şekilde de kullanılmıştır.

1. Müsbet ve Menfi Telakkî Edilişine Göre Zühd

Şairlerce zühd, hem 'dünyaya rağbet etmeyip bütün vakti ibadete hasretme' diye tabir olunan lügat manâsıyla hem de şiir dilinde kazandığı 'kuru, katı ve sert dindarlık' manâsıyla tasavvur edilmiş ve manzumelerde bu müsbet ve menfi kullanımlarıyla yerini almıştır. Bu mefhum, sadece 17 yerde müsbet olarak tasavvur edilmiş ve Nâbî'de¹⁰ 7, Nefî'de¹¹ ve Ömer'de¹² 3, Fehîm'de¹³ 2, Mısrî¹⁴ ve Gaybî'de¹⁵ 1 beyitte bu hâliyle divânlarda zikredilmiştir.

1.1. Zühdün Müsbet Telakkîsi

Dünya işlerinden el etek çekme, dünyayı kalben terk etme, müttakî bir hayat yaşama olarak bilinen zühd, şairlerin kaleminde menfur bir mefhumu tebeddül etmişse de bilinen manası ile de müsbet şekilde şiirlerde kullanılmıştır. Bu da umumiyetle kasidelerin methiye bölümünde memduhların meziyetleri zikredilirken namus, iffet, verâ, takvâ, edep, adâlet, tevâzu, sehâvet gibi ahlâk-ı hamîdeye müteallık kavramların zikredilmesi sûretiyle mürâat-i nazîr sanatı çerçevesinde zühdün üstün bir nitelik olarak değerlendirilmesiyedir.

Fehîm'in Şeyhülislam Ebu Said Efendi için yazmış olduğu kıt'anın aşağıya derc ettiğimiz beytinde dine bağlılığıyla Bâyezîd'in¹⁶ zühdünün aynası olan bir temiz gönüllünün zamanın müftüsü olduğu belirtilmektedir:

10 NB. K. 17/68, NB. T. 119/3, NB. G. 206/3, NB. G. 575/7, NB. G. 705/12, NB. M. 1/45, NB. MF. 33.

11 Bkz. NF. K. 21/47, NF. K. 34/25, NF. K. 55/21.

12 AÖ. 176/4, AÖ. 305/4, AÖ. 1412/2.

13 Bkz. FK. KT. 11/2, FK. G. 66/15.

14 NM. 103/3.

15 SG. 103/2.

16 Tasavvufî dindarlıkta yüksek bir mertebeyi ifade için 'dönemin Bâyezîd'i' sözü zamanla bir ünvan hâline gelmiştir. Schimmel, *a.g.e.* s. 68.

*Hamdulillâh oldu müftî-i zamân bir sâf-dil
Kim salâhıyla odur mir'ât-ı zühd-i Bâyezîd*

“Fehîm – Kıt'a 11/2”

Nâbî'nin Silahdar Ali Paşa için yazdığı ve bir beyti aşağıya alınan kasidesinde himmet, nâmus, gayret, takvâ mefhumlarıyla tenasüp içinde zikredilen zühd üstün bir meziyet olarak telakki edilmiştir:

*Himmet ü nâmûs u gayret dest-bend-i hidmeti
Zühd ü takvâ vü diyânet hem-nişîn ü yâveri*

“Nâbî – Kasîde 17/68”

Yine Nâbî'nin Halep kadısı Vahdî Efendî'nin Halep'e gelişi münasebetiyle kaleme aldığı tarih kıtasında onun verâ ve zühd sâhibi olduğu ifade edilirken bu mefhum müsbet olarak mütalaa edilmiştir:

*Sâhib-i zühd-i verâ sâdik-ı perhiz-sirişt
Vâkf-ı kadr-ı tevekkülkede-i istiğnâ*

“Nabî – Târih 119/3”

Zâhid kelimesiyle iştikâk, takvâ kelimesiyle de tenasüp yapılarak kullanılan zühd, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in methedildiği Âşık Ömer'in aşağıdaki beytinde Hz. Muhammed'in zâhidlere bıraktığı miras olarak nitelendirilmiştir:

*Nice zâhidlere şevkin bıraktı zühd ile takvâ
Siyâh kirpiklerin eyler gönüller illerin yağma*

“Âşık Ömer 305/4”

Âşık Ömer, sosyal tenkit içerikli manzumesinde mürşidin çoğalmasının paralelinde mülhidin de çoğaldığını, fakat takvâ ve zühde dört elle sarılan insanların azaldığını, hatta kalmadığını ifade eder:

*Mülhid ü mürşid çoğaldı bî-kıyâs u bî-hicâb
Zühd ü takvâyâ gider ehl-i selâmet kalmadı*

“Âşık Ömer 1412/2”

Mısırî, fenâfillâh¹⁷ ve fenâfi's-şuhûd¹⁸ hâllerinin her bendinin sonunda vurgulandığı muhammes-i mütekerririnde zühdü takvâ ile beraber zikretmiş ve zühde müsbet bir manâ yüklemiştir:

17 Kulun Allah'ta fâni olması, beşerî vasıflardan sıyrılıp ilâhî vasıflarla donanması demektir. Uludağ, *a.g.e.* s. 134.

18 Aşk ve vecdî etkisiyle Allah'tan başka bir şey görmeme, her şeyi Allah'ın tecellîsi olarak görme demektir. Sâlik bu durumda 'Lâ meşhûde illallâh' der. Uludağ, *a.g.e.* s. 135.

*Gerçi Allah'a ibâdet de güzel
Zühd ü takvâ vü kanâat da güzel
Halvet ehline kerâmet de güzel
Âdem isen 'semme vechullâh'ı bul
Kande baksan ol güzel Allâh'ı bul*

“Niyâzî-i Mısrî 103/3”

Aşağıya derc ettiğimiz Gaybî ve Nâilî'ye ait beyitler ise zühdün müsbet ve menfi kullanımı arasında âdetâ bir köprü teşkil eder:

*Ne mest ol aşk ile dâim ne ayık ol bu akl ile
Miyân-ı zühd ile irfânı cem idüp ubûr eyle*

“Gaybî 103/2”

Devrin sosyal şartlarının müessir olduğu düşünülen yukarıdaki beytinde itidal çağrısı yapan Gaybî, zühd ve irfânın arasını bulup hem aşkı hem de akli kullanarak mest ve huşyâr ortası olmayı salık vermektedir. Beyitte geçen mest ve ayık kelimelerinin alegorik kullanıldığını âşikârdır. Nâilî'nin aşağıdaki beytinde ise aşk ve zühdün kumaşı bir yere gelmedikçe yani kişi hem âşık hem de zâhid olmadıkça hikmetlerle örülü bu dünyada Hakk'ın sanatının kudretini tam olarak idrak edemez denilerek hikmet sahibi olabilmek için aşk kadar zühdün de payının olduğu belirtilir:

*Kâr-gâh-ı hikmetün nakşı bilinmez Nâilî
Gelmedükçe ışk ile zühdün kumâşı bir yere*

“Nâilî – Gazel 341/5”

1.2. Zühdün Menfi Telakkîsi

Zühd, ‘kuru’, ‘bârid’, ‘huşk’ kelimeleriyle terkip hâlinde kullanıldığında ‘soğuk ve kuru zühd’ manâlarına gelir. Bu hâliyle şiirlerde şekilci ve merâsimci, katı ve sert dindarlık, yobazlık anlamını taşır.¹⁹ Zühdün menfi kullanımının bu denli çok olması, dini şekilden ibaret görenlere kendilerini ‘âşık’ addeden şairlerimizin tepkisinin tezahürü olsa gerektir.

Şairlerin zühdü menfi olarak ele aldıkları beyitlerde zühd ekseriyetle takvâ, zâhid ve riyâ mefhumlarıyla birlikte tenasüp içerisinde zikredilir. Zühd Nâbî'de²⁰

19 Uludağ, a.g.e. s. 396; Cebecioğlu, a.g.e. s. 551.

20 NB. G. 48/15, NB. G. 66/4, NB. G. 108/1, NB. G. 304/2, NB. G. 670/6, NB. G. 696/7, NB. G. 698/5, NB. G. 698/5, NB. G. 670/6, NB. G. 821/4, NB. G. 821/6,

12, Nefî'de²¹ 8, Nâilî²² ve Sinân'da²³ 7, Fehîm'de²⁴ 6, Ömer'de²⁵ 5, Mısrî'de²⁶ 4, Gaybî'de²⁷ 3, Gevherî'de²⁸ 2, Nakşî'de²⁹ 1 beyitte menfî telakki edilmiş; zühdün en büyük icracıları olarak görülen zâhid ve vâiz tipleri bu şairlerin eleştirisi oklarından nasiplerini almışlardır. Bu kullanımların kâhir ekseriyetinde zühd, 'dinin şekilsel hususiyetlerine son derece bağlı kalıp özünden bî-haber ve bî-behre olma' manâsında değerlendirilmiştir.

1.2.1. Zühd – Takvâ

Takvâ şüpheli şeylerden sakınmak ve kaçınmaktır.³⁰ Takvâ, ilk olarak şirkten sakınmaktır. Akabinde günah, fuhsiyât, şüpheli şeylerden ve nihâyetinde kişiyi ilgilendirmeyen boş işleri terk etmektir.³¹ Hülâsa olarak, takvâ tasavvufun temelidir.³² Tekvâ da müsbet bir mefhum iken, zamanla zühd gibi menfi olarak telakki edilmeye başlanmıştır; aşk ve ihlâsın yanında basit ve önemsiz bir fiil olarak tasavvur edilmiştir. Tetkik edilen divânlarda serd edilen görüşler de bu meyândadır.

Zühdün takvâ ile münasebeti hususunda en fazla Niyâzî-i Mısrî, Ümmî Sinân ve Âşık Ömer 'in beyitleri bulunur. Zühd ve takvâ tenasüp içerisinde zikredilir, her ikisi de geçilmesi gereken bir menzil, aşılması gereken bir makâm, aldırış edilmeyip yüz çevirilmesi gereken bir nakış olarak telakki edilir. Âşık Ömer'in aşağıdaki beytinde aşktan nasibi olmadığı için âşıka sürekli mâşukundan feragat etmesi hususunda nasihat eden vâiz tipinin zühd ve takvâ ile anıldığını görmekteyiz. Tenkit edilen husus, vâizin bu zühd ve takvâsına riyâ bulaştırmış olmasıdır.

*Çıkıp kürsîde vâizler güzel sevmek hatâ dermiş
Onun takvâ vü zühdü hep riyâdır çeşm-i mestânem*

“Âşık Ömer 913/3”

21 NF. TK. 1/30, NF. G. 29/2, NF. K. 34/32, NF. G. 112/3, NF. G. 112/4, NF. G. 121/2, NF. G. 130/5, NF. KK. 1/10.

22 NK. K. 34/1, NK. K. 34/6, NK. K. 34/8, NK. K. 34/11, NK. G. 40/5, NK. G. 313/4, NK. G. 341/5,

23 ÜS. 32/7, ÜS. 33/7, ÜS. 111/13, ÜS. 134/3, ÜS. 173/5, ÜS. 177/3, ÜS. 196/3,

24 FK. KT. 1/12, FK. KT. 4/5, FK. G. 38/3, FK. G. 77/9, FK. G. 144/2, FK. G. 208/7,

25 AÖ. 586/1, AÖ. 610/4, AÖ. 913/3, AÖ. 1072/3, AÖ. 1402/2.

26 NM. 20/2, NM. 27/13, NM. 187/2, NM. 189/1.

27 SG. 27/1, SG. 98/4, SG. 108/5.

28 GE. 838/2, GE. 874/5.

29 NAA. G. 36/3.

30 Sülemî, *a.g.e.*, s. 23.

31 Bkz. Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 262-268.

32 Uludağ, *a.g.e.*, s. 342.

Sinân Ümmî, zühd ve takvâyı tahfif etmemekle birlikte aşılması gereken bir makâm olarak değerlendirmiştir. Bunların da üzerinde ‘ene’l-Hak’ sözünün söylendiği cân verme makâmı vardır ve bu makâm ‘dâr’dır. Bu kelime ile ihâm-ı tenasüp yapan Sinân, cân verme makâmının herkesçe ulaşılabilen bir makâm olmadığı vurgusunu yapmaktadır. Ene’l-hak, ‘ben Hakk’ım’ anlamına gelen bir ibare olup Hallâc-ı Mansûr tarafından irad edilmiş ve dâr ağacında asılmasına sebep olmuştur.³³ Mansûr, ‘ene’l-Hak’ sözünü manevî istiğrâk hâlinde söylemiştir.³⁴ Sinân, bu hadiseye telmih yaparak zühdün ve takvânın da üzerinde bir ‘fenâ’ hâlini elde ettiğini ima etmektedir:

*Zühd ü takâ menzîlinden geçdi cân eyler vedâ
Varduğı dâr ol ene’l-Hak söyleyen meydânedür*

“Ümmî Sinân 32/7”

Sinân’ın zühd ve takvâ makâmının cevâbını işitmeyecek şekilde ulaştığı bu ‘fenâ’ hâli, Allah’tan başka bir varlık görmeme olan ‘fenâfi’l-vücûd’dur. Varlıkta fânî olmak demektir. "*Her şeyi hem Allah olarak görmek, hem de Allah olarak bilmek, bu hâle zevkle ulaşmak*" fenâfi’l-vücûdun belirgin vasfıdır. Bu hâli yaşayanlar 'lâ mevcûde illâ Hû' yani 'ondan başka varlık yoktur', derler.³⁵ Sinân’ın da bu hâle giriftâr olduğunu aşağıya derc ettiğimiz beytinden okuyabilmekteyiz:

*Makâm-ı zühd ü takvânın cevâbın dinlemez sem’im
Ne sırdur işbu efâlim cân u dil eydür illâ Hû*

“Ümmî Sinân 144/8”

Sinân Ümmî’nin müridi ve aynı zamanda halifesi olan Niyâzî-i Mısrî de mürşidiyle aynı his ve görüşleri paylaşıp zühd ve takvâyı terk edilmesi ya da geçilmesi gereken bir basamak olarak tasavvur eder ve aşkı her ikisinin de üzerinde tutar:

*Zühd ü takvâyâ yâr idüm evvel
Aşk ile benden hep cüdâ düşdi*

“Niyâzî-i Mısrî 187/2”

1.2.2. Zühd – Zâhid

Zâhid "*fazla sofû, şüpheli şeylerden çekinen anlamına Arapça bir sözdür.*"³⁶ Edebiyatta ham sofû, olgunlaşmamış, pişmemiş, hâm ruhlu, dinin aslından ve

33 Uludağ, *a.g.e.*, s. 123, Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 147.

34 Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 116.

35 Uludağ, *a.g.e.*, s. 134.

36 Abdülbaki Gölpinarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp Yay., İstanbul 2015, s. 338.

özünden habersiz şekilci ve zâhir-perest kimseyi temsilen sık sık şiirlere konu edilir.³⁷ Dini katı bir sertlikte yaşayan kimseler için 'zâhid-i bârid' tâbiri kullanılır.³⁸

Zâhid, aynı zamanda mutasavvıf olan Nakşî'nin nezdinde gördüğüne ve duyduğuna itibar eden; göremediği ve yaşayamadığı hâl ve keyfiyeti ise inkâr eden bir tiptir. Bunun sebebi de zühdüne mağrur olması ve onu yeterli görüp zühdüyle aldanmasıdır. Zühd içinde kalan zâhidler, ağzından çıkan sözlerin aslında Hak tarafından gelen bir ilhâmla irad edildiğini anlayamamışlar (NAA. G. 36/1); bu sırrı bilemediklerinden ötürü de Allah Teâlâ'dan uzak kalmışlardır. Allah'tan uzaklık, onun tâatinin manevî hazzından uzak kalmaktır. Uzaklık, Hak'ın özel yardımlarından mahrumiyet olarak da kendisini hissettirir.³⁹

Olar kim kaldılar zühd içre zâhid

Bu sırrı bilmedi Hak'tan irakdur

“Nakşî – Gazel 36/3”

‘Zühd-i huşk’, soğuk ve kuru zühd manâlarına gelmekle birlikte edebiyatta ve bilhassa şiirde yobazlık, katı, merasimci ve şekilci dindarlık, manevî soğukluk vererek insanları kendisinden uzaklaştıracak dinî yaşantı anlamı kazanmıştır.⁴⁰ Nâîlî, bu meyânda zâhide hitâb ettiği beytinde ‘zâhid bu zühd-i huşk ile yerin cennet de olsa cehenneme ait bir su olan mâ-i hamîm senin peşini bırakmaz’ demektedir:

Zâhid bu zühd-i huşk ile huld olsa da yerün

Mâ-ı hamîm olur yürüyen âb tâküne

“Nâîlî 313/4”

Zühd ve zâhid tenâsübüne beyitlerde yer yer ârif, âşık, cennet, gurûr, havf/recâ, rind gibi mefhumlar da eklenir. Zühdün zâhidle beraber zikredilmesi Gaybî ve Sinân'ın beyitlerinde yoğunluk kazanır. Nâîlî, Mısırî, Gevherî, Ömer ve Nakşî'nin de birkaç beyitle mahdut da olsa zühdün ve zâhidin beraber ele alındığı beyitleri mevcuttur:

Ehl-i küfriün devri geçdi şimdi îmân devridür

Yani yokdur zühde rağbet ehl-i irfân devridür

“Gaybî 27/1”

37 Uludağ, *a.g.e.*, s. 389.

38 Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 539.

39 Kuşeyrî, *a.g.e.* s. 222-223.

40 Uludağ, *a.g.e.*, s. 396; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 551.

Tasavvufî manâda kâfir, makâmı tefrika âlemi olan ve tefrika âleminde bulunan kimsedir.⁴¹ Gaybî'nin aşağıdaki beytinde dini şekilden ibaret gören ve bu minval üzere yaşayan zâhid için sıfat olur. Allah ile araya giren perde olması, zühdün küfür olarak değerlendirilmesinin sebepleri arasında olsa gerektir. Zühd, bu imaj içerisinde Allah'ı örten, gizleyen, her yerde ayan iken O'nun müşahadesini engelleyen küfür olmaktadır. Bu hâliyle zühd, tefrika âleminin zincirlerine bağlayan bir zincirdir. Zâhide kâfir denilmesinde devrin sosyal yaşantısı, cereyan etmekte olan dinî polemiklerinin de etkili olabileceğini gözden uzak tutmamak gerekir.

Âşık Ömer, ilk bendinde zâhid ve zühd münasebetini menfi yönden ele aldığı murabbainı aruz vezninde kaleme almıştır; fakat şiirinin üslûbundan Halk şiirinin tesirinden kurtulamadığını gözlemleyebilmek mümkündür. Âleme efsâne yani beyhûde yere gelmediğini ve bu dünyada bir amacı olduğunu belirterek başladığı bendi şekilsel olarak bir maniye andırmaktadır. Çünkü maksadı zühdünü arz ederek kendisini ayıplayan zâhide, muhabbet şemine pervâne gelmişlerden olduğunu söylemek iken ilk iki dizeyi tıpkı manide olduğu gibi 'doldurma dize' olarak tertip etmiş ve serd edeceği asıl fikrine zemin oluşturmak ve uygun bir söyleyiş yakalamak istemiştir. Maksûd, Allah aşkından yanmakta iken dini şeklen yaşayan kimselerce ve hâlden hiçbir surette anlayamayacak olanlar tarafından yok yere tenkide uğradığını ifade etmektir:

*Sanmanız kim âleme efsâne gelmişlerdeniz
Bir temâşâ-gâhıdır seyrâna gelmişlerdeniz
Zühdünü arz eyleyip zâhid bize ta'n eyleme
Biz muhabbet şem'ine pervâne gelmişlerdeniz*

“Âşık Ömer 586/1”

Mey, meyhâne, mahbûb kelimelerinin tenasüp içinde ve alegorik şekilde kullanıldığı Gevherî'nin aşağıdaki beytinde 'mey-i ebrâr' Allah aşkını temsil ederken zühd, gurura kapılmaya sebep olabilecek bir araç olarak telakki edilmektedir:

*Meyi meyhâne vü mahbûbu inkâr eyleyen zâhid
Yürü sen zühde mağrûr ol mey-i ebrârı neylersin*

“Gevherî 874/5”

Zühdüne mağrur olan zâhid, rindin kıymetini anlayabilse idi zühdün arınmışlık hırkasını rindin üzerine basıp geçmesi kastıyla meyhaneye gittiği yola sererdi:

41 Uludağ, a.g.e., s. 203.

*Kadr-i rindi anlasa zâhid reh-i meyhânede
Hırka-i tecrîd-i zühdi ana pâ-y-endâz eder*

“Nâilî – Gazel 40/5”

Tasavvuf edebiyatında rind Allah aşkı ile kendinden geçen sûfîyi, meyhâne de bu aşkın elde edildiği dergâhı temsil eder. Zâhid de dini şekilden ibaret gören ve bu şeklin dışına bir türlü çıkamayan ahmak bir tip olarak rindin karşısında yerini alır. Beyitte üzerinde durulan mevzu, kişiye zühdden ziyade aşkın lazım olduğudur. Aynı zamanda büyük bir velî ve mürşid olan Mısırî, Hakk’ı ve dolayısıyla Hakk’a giden yol olan aşkı reddetmeyip anlasa zühdünün kesada uğramayacağını ifade eder. Mısırî, şekilden ibaret olan ibadetlerin sevgi ve aşkla süslenmesini ima etmektedir:

*Müşkili çokdur Niyâzî’nün velî biri de bu
Zâhid anlasa Hak’ı zühdi neden olu kesâd*

“Niyâzî-i Mısırî 27/13”

Mısırî’nin mürşidi olan Sinân da zühdün terkedilmesi gereken bir unsur olduğunu ifade ederek zâhîde bu doğrultuda nasihatler eder. Sinân, ‘ehl-i varak’ diye tavsif ettiği zâhîdi kitabın dışına çıkamayan, dini kabuğundan çekirdeğine ve özüne nüfuz edemeden okuyup anlayarak amel eden kimse olarak gördüğü zâhidin ibâdet ve taatlarını devam ettirmesini istemesinin yanında fiillerini ve fikirlerini asıl hedef olan tek Allah’ı bulmaya teksif etmesini tavsiye eder. Bu zaviyeden bakılacak olursa zühdün tasavvuftaki cemü’l-cem⁴² hâlini yaşamaya engel teşkil ettiği anlaşılmaktadır:

*Ey zâhid-i ehl-i varak
Var zühdiünü elden bırak
Sular gibi çağlayup ak
Bul sen de vâhidullâhı*

“Ümmî Sinân 196/3”

Zühd ve zâhid mefhumlarının ikili kullanımında şekilden ibaret dinî yaşantının ne derece mezmûm ve bu yaşantının mümessili addedilen zâhidin ne derece menfur bir tip olduğu oldukça barizdir.

42 Cemü’l-cem, sâlikin sadece Allah’ı görmesi, Allah’tan başka hiçbir şeyi görmemesi hâlidir. Uludağ, *a.g.e.*, s. 86-87. Bu hâlde Allah’ın dışında her şeyden tamamen fânî olunur. Bu hâl, aynı zamanda ahadiyyet mertebesidir. Cürcânî, *a.g.e.*, s. 52.

1.2.3. Zühd-Riyâ

Allah rızâsı için yapılmayan samimiyetsiz işler ve ihlâssız ibadetlere riyâ denir.⁴³ Riyâdan kasıt, kulun Allah'a itâat ederken kullara yaranmak istemesidir. İtâat ederken Allah'tan başkasına gönül vermek, yaratılmışları irâde etmektir.⁴⁴ Sûfî müelliflerin ilklerinden olan Hâris el-Muhasibî (ö. 243/857), verâ şovu yaparak riyâkârlık eden, zühd gösterisinde bulunan bir gruptan bahseder. Bunların emaneti yerine getirdiğini, istiğfâr ettiğini, yeri geldiği zaman mahzûn olduğunu lakin Allah'ın bu gibi mürâîlerin riyâkârlık yapabilecekleri bir zemin olması bu yaptıklarının hiçbirini edâ etmeyeceklerini çok iyi bildiğini ifade eder.⁴⁵

Zühdün riyâ ile beraber kullanılması Nâbî'nin manzumelerinde tekâsûf eder. Bu kullanımda zühd, amel, erkân, tesbîh, tevhîd, vâiz gibi mefhumlara merbut olarak zikredilir. Nâbî'nin zühd hakkındaki menfi tasavvurlarını Muhasibi'nin yukarıda zikrettiğimiz tespitleriyle birlikte değerlendirmek gerekir. Nâbî riyâyı kışa teşbih ettiği ve zühdü soğuk olarak tavsif ettiği aşağıdaki beytinde zühdün karşısına kıvılcımlar saçan ateşli bir ocak mesabesindeki tevhîd halkasını çıkarır:

*Zemistân-ı riyâ vü zühd-i bârid def'ine Nâbî
Tenûr-ı âteşin-i pür-şererdür halka-i tevhîd*

“Nâbî – Gazel 48/15”

Zühdün riyâ ile beraber işlendiği aşağıdaki beyitte de zühdün her iki cihanın zevkenden mahrum bırakacağı altı çizilir:

*Bu zühd ü riyâ başına halkun ne belâdur
Mahrûm ider erbâbını zevk-i dü-cihândan*

“Nâbî – Müfredât 42”

Zühd kumaşını riyâ pazarında satan kimseler haşrde dirildikleri vakit zühd elbiselerini dünyada iken riyâ pazarında satmış olduklarından, elbise giymeye kumaşları ve yüzleri kalmamıştır:

*Âyâ ne güne câme giyer subh-ı haşrde
Kâlâ-yı zühdi sük-ı riyâda mezâd iden*

“Nâbî – Gazel 575/7”

43 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., 2. bs., İstanbul 2005, s. 297.

44 Hâris el-Muhasibî, *Er-Riâye - Nefs Muhasebesinin Temelleri*, (Ç. Şahin Filiz, Hülya Küçük), İnsan Yay., 5. bs., İstanbul 2014, s. 294-295.

45 Muhasibî, *a.g.e.*, s. 331.

Bir başka beytinde amellerine riyâ karıştıranlar bu amellerini satmasalardı meta-ı zühd mahzen-i dehre sığmazdı, diyen Nâbî, zühd ve riyâ arasındaki ince çizgiye dikkat çekerek içerisinde riyâ bulaşmamış zühdü tebcil eder görünmektedir:

Metâ-ı zühd sığılmazdı mahzen-i dehre

Amel-künân-ı riyâ işledükçe satmasalar

“Nâbî – Gazel 206/3”

Nâbî'nin yukarıdaki iki beytinde de görüleceği üzere aslında zühd gereklidir, lakin içine gösteriş girdiğinde tüm emekler bir anda zayi olabilmektedir. Sinân, zühd tenkidinde Nâbî'den bir adım daha ileri giderek zühdü terk, riyâ ve hevâ gibi son derece menfi unsurlarla birlikte tasnif etmiş ve bütün bunların kişiyi Allah'a vâsıl etmeyeceğini bildirmiştir:

Zerk u riyâ zühd ü hevâ kılmaz seni yâre revâ

Yekdür dü çeşmi yaş olup dildâr olursan gel berü

“Ümmî Sinân – Gazel 177/3”

Sinân'ın zühd ve riâyı eşdeğer tuttuğu diğer bir beytinde aynı zamanda riyâ-zet de zikredilerek üçlü bir mukayese yapılmıştır. Riyâzet "idman, eğitime, terbiye ve ıslah etme, boyun eğdirme, çekici ama zararlı şeylerden uzak kalmaya, zor ama faydalı şeyleri yapmaya kendini alıştırtma" demektir. İnzivaya çekilmek, çile çekmek, sefere çıkmak, erbaîn çıkarmak riyâzet çeşitlerindedir.⁴⁶ Zühd ve riyâzetiyle zâhid, Allah Teâlâ'nın cemâlini değil de cenneti, cennetteki hûr ve gılmanları arzu etmektedir. Onun nefsinin terbiye etmek için didinip uğraşması, aç ve susuz şekilde çile-hânelerde günler geçirmesi Allah (c.c.) için değil, gösteriş içindir. O bütün bu zühdü ve riyâzetiyle Allah Teâlâ dışında her şeyi talep ettiğinden mürâdîdir:

Zâhidün zühd ü riyâzeten riyâ kesb itdügin

Ru'yet-i dîdâr sanman hûr u gilmân anladum

“Ümmî Sinân 111/13”

2. Tasavvufun Diğer Mefhumlarıyla İrtibatı Bakımından Zühd

Tetkike tabi tutulan on divânda zühd mefhumu aşk, bâde, cennet, irfan, kanaat, kerâmet, küfr, mey, meyhâne, muğbeçe, mürşid, pîr, ridâ, rind, riyâ, safâ, sâkî, salâh, sır, sûfî, şarâb, tâat, taklîd, takvâ, tecerrüd, tekye, tevbe, ülfet, vahdet, vecd, verâ, mefhumlarıyla tezat veya tenâsüp teşkil edecek şekilde kullanılmıştır. Bu

46 Uludağ, a.g.e., s. 297.

unsurlarla münasebettar olarak ele alındığında zühd, hem müsbet hem de menfi olarak zikredilmiştir.

2.1. Zühd / Aşk – Âşık

Zühdün ve aşkın beraber kullanıldığı beyitlerde ekseriyetle zühdün soğukluğu ve manevî hazlardan alıkoşu karşısında aşkın harâreti ve vecde getirişi üstün tutulmuştur. Fehîm'in bir beytinde can yakan aşkın nasihatle zühde tebeddül etmeyeceği, ateşin soğuk nefesin tesiriyle kâfûr olmayacağı gerçeği ile örneklendirilerek anlatılmak istenmiştir:

*Zühde tebdil olamaz pend ile aşk-ı cân-sûz
Şule tesîr-i dem-i serd ile kâfûr olmaz*

“Fehîm – Kit’â 1/12”

Mısırî de zâhîde hitap ettiği beytinde zühdü aşkla mukayese etmiş ve gönül ehli olabilmenin yolunun zühtten değil aşka giriftâr olmaktan geçtiğini belirtmiştir. Gönül ehli "*neşeli, zevkli, hâl ehli, aşk ve şevk sahibi kimseye denir.*"⁴⁷ Aşk kişiyi hâl ehli yapacağı gibi nihayetinde kişiyi cânâna cân edecektir:

*Zühdün ko aşka düş ehl-i cenân itsün seni
Pîr-i aşka kulluk et cânâne cân itsün seni*

“Niyâzî-i Mısırî 189/1”

Diğer bir mutasavvîf şair Sinân da zühdün karşısına aşkı, zâhidin önüne de âşıkı çıkartarak cân verip cânanı bulmanın zühdüne mağrur olan ve dinini şeklen yaşayan zâhidin değil sevdiğini canını dahi terk edebilecek kadar, sevdiği uğruna ölebilecek şekilde seven âşıkın kârı olabileceğini ifade eder:

*Sen bu sırdan zühdün ile anlamazsın zâhidâ
Cân virüp cânânı bulmak âşıkın ol kârıdır*

“Ümmî Sînân 33/7”

2.2. Zühd – Bâde

Şarap ve içki manasındaki bâde, tasavvufta ilâhî inâyet ve ilâhî aşkın simgesidir.⁴⁸ Tasavvufî şiirde bâde ilâhî inâyet ve ilâhî aşk manâlarına gelir.⁴⁹ Zühd ve bâde münâsebeti sadece Nâilî'nin Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'yi (ö. 1053/1644) methettiği bir kasidesinde ele alınmıştır. Nâilî'nin aşağıya derc ettiğimiz beyti,

47 Gölpinarlı, *a.g.e.*, s. 106.

48 Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 63.

49 Uludağ, *a.g.e.*, s. 63.

kasidenin nesîb kısmının matlaı olup alegorik ifadelerle zühdün âfetinin rindler gürûhunu perişan ettiğinden söz etmektedir:

*Hayl-i rindânı perîşân etdi zühdün âfeti
Döndürüp nakd-i şigîbe mâye-i cem'iyeti*

“Nâilî - Kasîde 34/1”

Şair devamındaki beyitlerin birinde (NK. K. 34/6) zühdün yapısının kalb-i hâsîd gibi sağlam, işret binâsının ise kalb-i mü'min gibi nerm olduğunu belirterek ayş müflislerine teminat ve güven verip zühd neticesinde teşekkül etmiş bulunan bâzâr-ı riyânın şöhretinin böyle kalmayacağını (NK. K. 34/7) müjdelemektedir. Riyâ pazarının canlılığı böyle sürüp gitmeyecek, zühd dükkamı kesâda (NK. K. 34/7) uğrayacaktır. Çünkü tertemiz dâmânı gül yaprağı gibi çirk-âb-ı riyâdan beri olan Yahyâ Efendi sahneye (NK. K. 34/24) çıkmıştır. Şâir, aynı kasîdeden aldığımız aşağıdaki beytinde tasfiye edici yönü ile ilaca teşbih ettiği bâdenin zühd illetini ortadan kaldıracığını ümit ederek zühdü bir hastalık ve badeyi de bu hastalığın devâsı olarak telakki eder:

*Ey tabîb-i rûzgâr olmaz mı bir gün çâre-sâz
İllet-i bîmâr-ı zühde bâdeniün hâsiyyeti*

“Nâilî- Kasîde 34/11”

Bir şeyhülislâma atfen yazılan kasidede zühdle ilgili bu kadar katı ve menfî tutuma karşılık bâde ve işrete yönelik serbest ve müsâmahakâr yaklaşım dönemin meseleye bakışının değil zühd ve bâdenin şiir dilinde kazandığı manânın bir tezahürü olsa gerektir. Bu mefhumların lügat manâlarının öne çıkartılıp şiirde kullanılması, hele hele içki yasağının üst düzeyde olduğu bir dönemde, mümkün değildir. Zühdün içinde riyâ barındırabileceği anlayışıyla bâdenin ilâhî aşk olarak tasavvurunun meczedildiği bu ve buna benzer beyitleri edebî ve tasavvufî zaviyeden değerlendirmek gerekir.

2.3. Zühd / Bâyezîd-i Bestâmî

Fehîm'in bir ve Nefî'nin iki beytinde zühd, meşhur mutasavvıf Bâyezîd-i Bestâmî (ö. 234/848)⁵⁰ ile birlikte ve onunla özdeşleşmiş olarak değerlendirilir. Fehîm Şeyhülislam Ebu Said Efendi'nin şeyhülislam olması dolayısıyla yazmış

50 İran'ın Horasan vilayetinin Bistam kasabasında dünyaya geldiğinden 'Bistâmî' diye meşhur olan Bâyezîd, ilk büyük mutasavvıflardandır. Tasavvufta 'fenâ veya mahv' hâlinin mümes-sili addedilmiştir. Tasavvuf tarihinde 'fenâ, sekr, melâmet, miraç' gibi konulardaki sözleri ve şathiyeleleriyle yerini almıştır. Tabakât kitaplarında hayatı hakkında verilen bilgiler men-kibelerine dayanmaktadır ve gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Süleyman Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", *DİA*, İstanbul, 1992, C. V, s. 238-241.

olduğu tarih kıt'asında (FK. KT. 11/2) dine bağlılığıyla Bâyezîd'in zühdünün aynası olan bir temiz gönüllünün zamanın müftüsü olduğunu kaydeder. Nefî de Sadrazam Muhammed Paşa için kaleme aldığı kasidesinde onun adâletin timsali Hz. Ömer'in suyu ve toprağıyla yoğrularak yaratıldığını ifade ederek adâletine imada bulunmuş ve benzetme yönü zühd olan bir teşbihle de memdûhunu 'Tayfûr' olarak zikrettiği Bâyezîd'e teşbih etmiştir:

*Nihâd-ı âb u hâkinde sirişte adl-i Fârûkî
Kitâb-ı akl u fikrinde nüvişte zühd-i Tayfûrî*

“Nefî – Kasîde 34/25”

Bâyezîd'in muakkiplerine Tayfûrî, tuttuğu yola da Tayfûriyye veya Bistâmîyye adı verilmiştir. Her iki beyitte de zühd hususunda memduhların Bâyezîd'e teşbihi, onun zühdüyle maruf oluşu ve 'âriflerin sultânı' diye anılması dolayısıyladır. Nefî ise aşağıya derc ettiğimiz beytinde hasedi ve kıskandığı bir başkasının iyiliğini istemeyip sürekli kötülüğünü arzu eden hasetçiyi tenkit ederken zühd mefhumunu zikreder ve hasûdun zühtte Bâyezîd-i Bestâmî'nin şöhretinde ve seviyesinde dahi olsa kâfir-i mutlak addolunacağını ifade eder:

*Hasûda kâfir-i mutlak denür hakîkatde
Olursa zühd ile ger Bâyezîd-i Bestâmî*

“Nefî - Kasîde 21/47”

Nefî, aslında Müslümanların âdâb-ı muâşeretinde var olan “kimse hakkında su-i zan etmeme, eldekine râzı olup aza kanaat etme, başkasının elindekine göz dikmeme, kimsenin kötülüğünü istememe” gibi meziyetlerin nafîle ibâdet ve tâatlerden daha mühim ve elzem olduğunu vurgulayarak zühd sâhibi olup kalp kıran ve haset eden bir mümin tipini eleştiri oklarının hedefine koymuştur.

2.4. Zühd / Cennet

Nâbî, cennet talebi ile ibâdet edilmesine karşı çıkararak bunun bir tür alış veriş olabileceğini ileri sürmüştü; cenneti elde etme maksadıyla zühd yönelenleri kapalı istiare ile tüccâra teşbih ederek zühdün gâyesinin sadece Allah olması gerektiğini belirtmiştir:

*Nâbî bilemem farkı nedür bey u şîrâdan
Ol zühd k'anun hâhiş-i cennet var içinde*

“Nâbî - Gazel 696/7”

2.5. Zühhd / Cihâz-ı Tarîkat

“*Tarîkat ehli tarafından kullanılan ve tekkelerde bulundurulmuş asâ, pabuç, taç, destâr, kemer, hurka, tespih, ibrik, teber, keşkül, tiğbent, külâh gibi eşyalara*” cihâz-ı tarîkat denir. Bu eşyalar sahiplerine şeyh tarafından dua okunarak merâsimle verildiğinden her birini sembolik mana taşırlar.⁵¹ Tetkik edilen divânlarda misvâk, tesbih âletlerine ve ridâ kıyafetine tesadüf edebildik. Nâbî, riyâ manâsına gelecek şekilde zikrettiği zühhdün revâcının ne hâlde olduğunu ifade için aşağıdaki beytinde misvâka⁵² yer verip ressamın dahi gösteriş olsun diye neredeyse ellerinde fırça değil de misvak tuttıklarını ve resimlerini onunla çizdiklerini belirtmektedir:

*Revâc-ı zühdi gör tasvîr iderken meclis-i işret
Musavvirler elinde kıl kalem misvâke dönmişdür*

“Nâbî – Gazel 66/4”

Nâbî, aynı his ve üslûpla terennüm ettiği aşağıdaki beytinde soğuk zühhdün tesiri ile zâhid ve dervişlerin giyim kuşam malzemesi olan ridâyı⁵³ yan yana getirerek şarap kadehinin dahi üşüdüğünden bezme ridâ ile geldiğini ifade eder. İfade-den, aynı zamanda gösteriş olsun diye ridânın giyildiği anlamı da çıkarılabilir:

*Tesîr-i zühdi-i huşk irişdi o hadde kim
Gelmekte bezme gerden-i mînâ ridâ ile*

“Nâbî – Gazel 670/6”

Bir beytinde rind ve zâhid mukayesesi yaparken zâhidin en kıymetli ve mümeyyiz kıyafeti olan hırkayı⁵⁴ dile getiren Nâîlî, zühdüne mağrur olan zâhidin eğer rindin kıymetini anlayabilse idi bu hırkasını rindin üzerine basıp geçmesi kastıyla meyhaneye gittiği yola serebileceğini ifade etmektedir:

51 Uludağ, *a.g.e.*, s. 90. Cihâz-ı tarîkat için bkz. Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 68-69; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 174.

52 İslâmiyet'ten evvel de bilinen ve diş temizliğinde kullanılan misvak, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile birlikte dinî bir vazife olarak yaygınlık ve süreklilik kazanmıştır. Misvak kullanmayı ısrarla tavsiye eden Hz. Peygamber (s.a.s.)'in in bu hususta sahih kaynaklarda geçen bir çok hadîs-i şerîfi vardır. Misvak, misvağın faydaları ve kullanımının fazileti hakkında bkz. Ahmet Özel, "Misvak", *DİA*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 191-192.

53 Ridâ, bazı dervişlerin şal gibi sırtlarına attıkları ve ihtiyaça binaen seccade ya da yorgan diye kullandıkları bir tür kumaştır. Sami, *a.g.e.*, s. 661.

54 Hırka, safvet, fakr ve tarîkat makâmının hepsini kendisinde toplayan bir elbisedir. Sâlih insanların işâreti, iyi kişilerin alâmeti ve mutasavvıfların giyim şeklidir. Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb - Hakikat Bilgisi*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 2014, s. 116-117.

*Kadr-i rindi anlasa zâhid reh-i meyhânede
Hırka-i tecrâd-i zühdi ana pâ-y-endâz eder*

“Nâilî – Gazel 40/5”

Zühd, tarikat kıyafet ve âletleri ile münasebet hâlinde zikredilirken Nâilî ve Nâbî’de olduğu gibi Ömer’de de içerisinde riyâarı barındırabilmesi veçhesiyle menfi olarak kullanılmıştır. Âşık Ömer, tesbihi zikrederken onu ‘zühd ve riyâ’ diye tavsif eder. Feridüddin Attâr’ın ‘Mantık Al-Tayr’ adlı meşhur eserinde geçen Şeyh San’ân’ın⁵⁵ menkıbesine de telmihte bulunan Ömer, zühd ve iki yüzlülük tesbihindense Şeyh San’ân’ın içtenlik ve samimiyetle icra ettiği vazifeyi tercih eder görünmektedir:⁵⁶

*Redd edip zühd ü riyâ tesbîhini elde müdâm
Şeyh-i Sanân sâhib-i evrâd olayım bir zamân*

Âşık Ömer 1072/3”

2.6. Zühd / Hâce

Zühd ve hâce, sadece Nâilî’de bir beyitte münasebete getirilmiştir. Nâilî, Şeyhülislâm Yahyâ methiyesinde matlâ beytinde zühdün âfetinin rind topluluğunu perişan ettiğini söylemişken bu beytinde felekle aralarında sıkı ilişkiler olsa da feleğin ve zühdün mayasıyla yoğrulmuş hocaların felâketlerinin ve manevî düşüşlerinin çok yakın olduğunu müjdelemektedir. Beyitte riyâ ile eş değerde tutulan zühdün menfi kullanıma sahip olduğu ve alegorik şekilde ele alındığı göz ardı edilmemelidir:

*Çarhun ikbâliyle tev’emdir ne denlü germ ise
Hâcegân-ı mâye-i zühdün zamân-ı nikbeti*

“Nâilî – Kasîde 34/8”

2.7. Zühd / İrfân - Ârif

İrfân "marifet, keşf, hads, ilham, sezgi, manevî ve rûhî tecrübeyle elde edilen bilgi, tecrübî bilgi" demektir.⁵⁷ İrfân, Gaybî’nin iki ve Nâbî’nin bir beytinde zühdle mukayese edilerek ya onunla eşit tutulmuş ya da ondan üstün görülmüştür.

55 Attâr’ın Mantıku’-Tayr adlı eserinde tahkiye edilen Şeyh San’ân, ada, sana, şöhre ve dinsel geleneklere aldırılmayıp kendini aşka teslim etmenin en meşhûr simalarından ve simgelerinden biri olmuştur. Schimmel, *a.g.e.*, s. 322.

56 Şeyh San’ân’ın ilgili hikâyesi için bkz. Feridüddin Attâr, *Mantık Al-Tayr*, (Çev. Abdülbâki Gölpınarlı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 8. bs., İstanbul 2015, s. 83-107.

57 Uludağ, *a.g.e.*, s. 189. Ayrıca bkz. Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 245.

Gaybî, zühd sahiplerini ‘ehl-i küfür’ olarak tavsif ederken ehl-i irfânı yani ârifleri iman sahibi mümin imse olarak nitelemektedir:

*Ehl-i küfrün devri geçdi şimdi îmân devridür
Yani yokdur zühde rağbet ehl-i irfân devridür*

“Gaybî 27/1”

Gaybî’nin zühd ve irfânı birlikte değerlendirdiği diğer bir beyti;

*Ne meczûb-ı ilâhî ol şerâyı’da kusûr eyle
Ne mahcûb-ı ilâhî ol hakâyıkda kusûr eyle*

“Gayb 103/1”

Matlalı gazelinin hüsn-i matla beytidir. Şeriat ve hakikat mukayesesini yaptığı beytinde bu ikisi arasında kalıp Hakk’ın meczûbu ve mahcubu arasında bir kimlik sahibi olmayı salık veren Gaybî, diğer beytinde şeriatın simgesi olan akıl ve yine onun belirtisi olan zühdü hakikatin göstergesi olan irfânı ve onun tezâhürü olan aşkı cem ederek zühdle irfânın arasını bulmaya çalışmakta ve orta halli bir hayat sürmeyi tavsiye etmektedir:

*Ne mest ol aşk ile dâim ne ayık ol bu akl ile
Miyân-ı zühd ile irfânı cem idiüp ubûr eyle*

“Gaybî 103/2”

Zühd ve irfân mukayesesinde son noktayı irfânın lehinde fikirleriyle Nâbî koymaktadır. Zühdün bin bir türlü ve meşakkatlerle elde edilebilen bir makâm ve bu güçlüklerle güç yetirebilecek, göğüs gerebilecek mertlerin⁵⁸ yolu olduğunu kabul eden Nâbî, kalp huzurunu elde etme ve Hakk’a vâsıl olma hususunda irfânın daha önde olduğunu iddia etmektedir:

*Râh-ı zühdî bilürüz hak bu ki merdân yoldur
Lîk âsân çıkan âsâyîşe irfân yoldur*

“Nâbî - Gazel 108/1”

2. 8. Zühd / Kerâmet

Kerâmet, nübüvvet davası olmayan bir müminde zuhûr eden hârikulâde şeylerdir.⁵⁹ Kerâmete iştîyak duymak ve sevgi beslemek kulun kerâmetten perde- lenmesi için yeterli bir sebeptir.⁶⁰ Bu sebeple büyük sûfiler ve mürşid-i kâmiller

58 Mert tasavvufta velî, eren, er, aziz demektir. Uludağ, a.g.e., s. 244.

59 Cürcânî, a.g.e., s. 78.

60 Mekkî, a.g.e., s. 287.

kerameti değil istikameti istemiş, kerâmeti mekr-i Hudâ olarak telakki etmiştir. İstikâmet, en büyük kerâmet olarak görülmüştür. Nâbî, içinde kerâmet da'vâsı bulunan zühdün sahtekârlığa ve istidrâca yol açabileceğinden endişe ederek böylesi bir zühdden ictinâb edilmesini istemektedir. Hâlinde istikâmet olmayan kimsenin bütün çabası ve gayreti boşa gider.⁶¹ Zühd, kerâmet sahibi olmak için değil, Allah için yapılır ve Allah dilerse bu zühdün neticesinde kuluna keramet bahşeder. Kerâmet sâhibi bir kul da değil onu izhâr etme, gizlemek için elinden geleni yapar. Nâbî de aşağıdaki beytinde böylesi bir tehlikeye ve bundan kaçınmaya dikkat çekmeye çalışmıştır:

*Âlûdelige eyleye hâşâ ki tasaddur
Ol zühd ki da'vâ-yı kerâmet var içinde*

“Nâbî – Gazel 698/5”

2.9. Zühd / Mest

Sarhoş, sermest demek olan mest, tasavvuf edebiyatında aşkın bütün benliğine ve varlığına hâkim olup iliklerine kadar işlediği âşık demektir.⁶² Mest-i müdâm ise mestin bir ileri derecesi olup ‘korkütük sarhoş’ ve ‘sürekli sarhoş’ manâlarına gelir. Bu durumda Mısrî, aşağıdaki beytinde zühdünü yanılacak kadar mest-i müdâm olduğunu söylerken cezbe hâlindeki sâlikin bu hâl esnasında aklî melekelerini yitirdiği için şeriatın emir ve nehiyelerinden muaf olabileceğine işaret etmektedir:

*Aşkın ile tolmuşam zühdümi yanılmışam
Mest-i müdâm olmuşam çağıruram dost dost*

Niyâzî-i Mısrî 20/2

Nefî, belki bir mutasavvıfın vecdi gibi kendini kaybedememiş olsa da Allah aşkının iliklerine kadar işlediği anları unutup cezbeye geldiği, mest olarak zühdü elden bıraktığı anların özlemini çeker görünmektedir. Bu özlem, mest iken mâşuku ile olabildiği demlerin yâdına gelmesindedir:

*Nice ülfet tutarsın zühd ile bilmem ey Neî
İçüp mest olduğın hiç hâtır-ı nâşâde gelmez mi*

“Nefî – Gazel 130/5”

Gaybî ise zühd ve irfânı mukayese ettiği beytinde akılla ayık ve aşkla mest olma hâli ortasında mutedil bir mizaca sahip olmayı salık (SG. 103/2) vermiştir.

61 Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 249.

62 Uludağ, *a.g.e.*, s. 245; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 332.

2.10. Zühd / Mey

Tasavvuf edebiyatında mey de şarap gibi mecazî tasfiye aracı olarak görül-müş, kalbin arındırılması ve oraya tecelli edecek olan sevgiliye müsait bir hâle getirilmesi için arındırıcı bir iksir olarak tasavvur edilmiştir. Gevherî, meyi ve meyhâneyi inkâr eden zâhide hitap ettiği beytinde onun zühdüne mağrur olmaya devam etmesini, mey-i ebrârla bir işi olmadığını (GE. 874/5) söyleyerek zühdün karşısına meyi çıkartır. Nefî, hücum seliyle zühd hânesini harâb etmesi dolayısıyla meyi zühd karşısında öne çıkartır. Mey, zühd evini harap edince tevbe binâsı da muhkem kalmamaktadır:

Edeli seyl-i hücumun hâne-i zühdü harâb

Tevbenün bünyâdını hâtırda muhkem bulmadım

“Nefî – Terkib-i Bend 1/30”

2.11. Zühd / Rind

Rind, başkalarının hakkında söylediklerine aldırış etmeden dilediği gibi hareket eden, gönlünce yaşayan, keyfince davranan, bânını ilm irfanla müzeyyen ve memlu olduğu halde halktan biri gibi sâde bir ömür süren bilge kişi; rızâ makâmına erdiği için her şeyin ilâhi takdire göre meydana geldiğinin bilincinde olan ve idrakine eren kâmil insandır. Rindler, Kalenderîl ve Melâmîler gibi geniş bir hürriyet ve gönül rahatlığı içinde yaşayan, gelenek ve göreneklere çok da aldırış etmeyen gönül insanıdır.⁶³

Nâilî, Yahyâ Efendi methiyesinin matla beytinde zühdün âfetinin rind topluluğunu perişan ettiğini belirtir. Akabindeki beyitlerde de Şeyhülislâm Yahyâ Efendi meşîhat makamına getirildiği için zühdün karşısında işretin revaç bulacağını müj-deler. Bu ifadeler mecâzî olup lügât manâlarıyla anlaşılmalıdır:

Hayl-i rindânı perîşân etdi zühdün âfeti

Döndürüp nakd-i şigîbe mâye-i cem’iyyeti

“Nâilî- Kasîde 34/1”

Zühdî bir yaşamda sürekli bir korku vardır; Allah’ın azameti karşısında kulun çaresizce ibadete yönelmesi söz konusudur. Cennetin güzellikleri ve nimetleri değil cehennemın kasveti ve azabı ile ibadet etme temâyülü hâkimdir. Aşk ve muhabbetin tesir ettiği ibadette ise coşku ve vecd hâli hâkim olup Hakk’ın merhamet ve lütfu sığılacak en güzel melce olur. Zühdde havf, aşkta recâ hâli mahfuzdur. Zühdün mümessili zâhid, aşkın temsilcisi ise âşıklardır. Kendilerini rind ve âşık

63 Uludağ, a.g.e., s. 297.

addeden şairler ise havf ve recâdan müberrâ şekilde ibadeti esas alarak Allah'a vâsıl olma derdindedirler. Şair, aşağıdaki beytinde bu telakkiyi tedâî ettirmektedir:

*Zühdi ko gel beri yek-reng olalum rindâne
Ber-tarâf eyleyelüm havf u recâyı bu gece*

“Nefî – Gazel 112/3”

Nâbî, ‘kalmadı’ redifli şiirinde kalmayan bir çok şeyi sıralarken rindânda da zühde taklit niyetinin kalmayışını herkesin eski tabiatına yönelişine bağlamaktadır:

*Herkes teveccüh eyledi tab-ı kadîmine
Rindânda zühde niyyet-i taklîd kalmadı*

“Nâbî – Gazel 821/4”

2.12. Zühhd – Şeyh

Şeyh, sâliklere ve tâiplere doğru yolu gösteren, onları irşâd eden;⁶⁴ Allah ile kul arasındaki perdeyi kaldıran, paslı kalbi cilalayan⁶⁵ kulu Allah'a, Allah'ı da kula sevdiren kimsedir.⁶⁶ Tasavvufta daima üç türlü şeyhten bahsedilir. Bunlar talim şeyhi, sohbet şeyhi ve terbiye şeyhidir.⁶⁷ Tetkik edilen divânlarda, şairlerin şeyh hususunda kanaatleri ekseriyetle müsbet olup zikredilen tanımlara uygundur. Fakat Nâbî'nin aşağıya derc ettiğimiz rubâîsi bir istisnadır. Kanâatimizce bu rubâîde Nâbî, zamane şeyhlerinin devletin belli kademelerini işgal etmelerini ve bununla da kalmayıp şiir vadisinde at koşturup şair diye ortaya dökülmelerini tariz sanattından da istifadeyle tenkit eder görünmektedir. Yine bu rubâînin satır aralarında ‘zühhd ve keramet sizin tekelinizde, dini alet ederek devletin belli başlı kadro ve kademelerini de siz ele geçirmişsiniz. Bari bırakın da şiiri biz yazalım’ serzenişi kolaylıkla okunabilmektedir:

*Ârâyış-i bezm-gâh-ı devlet sizsüz
Eş'ârda mâye-i melâhat sizsüz
Ey şeyh-i zamâne tekye-i âlemde
Şimdi şeref-i zühhd ü kerâmet sizsüz*

“Nâbî – Rubâî 88”

64 Reşat Öngören, "Şeyh", *DİA*, İstanbul 2010, C. XXXIX, s. 50.

65 İsmail Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, (Haz. Safi Arpaguş), Vefâ Yay., 1. bs., İstanbul 2008, s. 66.

66 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., 6. bs., Ankara 2014, s. 121.

67 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, Dergâh Yay., 1. bs., İstanbul 2014, s. 61-63.

2.13. Zühd / Vâiz

Dinî konularda insanları bilgilendirerek mânen ilerleme ve gelişmelerini sağlamak amacıyla din âlimlerince ibadet mahallerinde yapılan konuşmaya vaaz, bu şekilde konuşma yapan kimseye yapan kimseye de vâiz denir.⁶⁸ Halka nasihat veren vaizler, sûfîler ve Allah âşıkları tarafından dinin özünden habersiz kalıp sadece merâsimle uğraşan ham ruhlu, görünüşe ehemmiyet veren şekilci hocalar olarak görülürler.⁶⁹ Vâiz ve zühd münasebeti vâizlerin kürsülerde güzel sevmekten insanları men etmeleri dolayısıyla sadece Âşık Ömer’de tek bir beyitte zikredilmiştir. Beyitte zühd değil, zühdüne riyâ karıştırıp ikazında ihlâs bulunmayan vâiz tipi tenkit edilmiştir. Mürâî vâiz, kürsüde değil de cemâatin içinde herhangi biri olsa idi o da güzellere ilgi duyacak ve o da kendisini men edenlere öfkelenecekti. İşte bu yüzden vâizin zühdünde riyâ vardır ve sözünde samimi değildir:

Çıkıp kürside vâizler güzel sevmek hatâ dermiş

Onun takvâ-yı zühdü hep riyâdır çeşm-i mestânem

“Âşık Ömer 913/3”

Sonuç

Bu çalışmada zühdün müellif mutasavvıflarca yapılan tanımları verilip genel çerçevesi çizilmeye çalışılmış ve 17. yüzyıl Divân, Tekke ve Halk şairlerinin zühdü nasıl değerlendirdikleri tespit edilmiştir. Bu tespit zühdün müsbet ve menfi kullanımından hareketle tasavvufun diğer mefhumlarıyla münasebeti de göz önünde bulundurulmuştur.

Tetkikât neticesinde, zühd mefhumunun Nâbî’de 7, Nefî ve Ömer’de 3, Fehîm’de 2, Mısrî ve Gaybî’de 1 beyitte müsbet ve yine Nâbî’de 12, Nefî’de 8, Nâilî ve Sinân’da 7, Fehîm’de 6, Ömer’de 5, Mısrî’de 4, Gaybî’de 3, Gevherî’de 2 ve Nakşî’de 1 beyitte menfi telakki edildiği tespit edilmiştir. Bu sayısal verilere göre zühd kavramının toplam 17 beyitte müsbet, 55 beyitte de menfi olarak değerlendirildiği gözlemlenmiştir.

Zühdün müsbet kullanımı, ekseriyetle Divân şairlerinde ve onların da kasidelerinin memduhlarını tebcil ettikleri methiye bölümünde yoğunlaşmış, bu yoğunluğa da şairlerin övdükleri devlet adamlarını ideal insan ve örnek Müslüman olarak görme ve gösterme maksadı vesile olmuştur.

Zühdün menfi kullanımının zâhid, takvâ ve riyâ üçlüsü etrafında kümelenildiği tespit edilmiş; Tekke şairlerinin de şiir geleneğinden kopamayarak en az Divân

68 Hasan Cirit, "Vaaz", *DİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 404.

69 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yay., 2. bs., İstanbul 2005, s. 370.

şairleri ve dinî mevzulara Tekke şairleri kadar ehemmiyet vermeyen Halk şairleri kadar zühdü tenkit, tezyif ve tahfif ettikleri ortaya konulmuştur. Bu menfî kullanımda zühdün şiir dilinde kazandığı anlam etkili olduğu gibi, şairlerin Allah'a korkarak ve çokça ibadet ederek değil de sevgi ve ümit ile vâsıl olmayı tedâit ettiren aşkı zühdden ve zühdün doğurduğu korkuya dayalı bir yönelişten üstün tutmaları müessir olmuştur. Şairler şekilci, katı, özü çürük ve dışa dönük dini yaşantıyı farklı edâ fakat hemen hemen aynı hislerle tenkit ederek onun yerine dinin özünü idrak etmeyi, ibadetleri sevgiyle ve içerisine riyâ karıştırmadan yerine getirmeyi idealize etmişlerdir.

Tetkike tabi tutulan on divânda, zühd ile münasebettâr olan beyitlerin muhtevâlarını göz önünde bulundurup zühd mefhumunun âkil, aşk, âşık, bâde, bâdefürüş, bâde-keş, Bâyezîd-i Bestâmî, berhemen, cennet, gurûr, hâce, hasûd, hırka, hüsn, irfan, kanaat, kerâmet, küfr, merdân, mest, mey, meyhâne, misvâk, muğbeçe, mürşid, pîr, ridâ, rind, riyâ, safâ, sâkî, salâh, sır, sûfî, şarâb, şeyh, Şeyh San'ân, tâat, taklîd, takvâ, tecerrüd, tekye, tevbe, ülfet, vahdet, vecd, verâ, zâhid gibi onlarca tasavvufî mefhumla tezat veya tenâsüp teşkil edecek şekilde kullanıldığı müşahede ettik. Bu mefhumlar, beyitlerde girift bir şekilde yer aldığından bunların her birisi için ayrı başlıklar açmayıp bu mefhumları temsil çerçevesi daha geniş olan aşk / âşık, bâde, Bâyezîd-i Bestâmî, cennet, cihâz-ı tarîkat, hâce, irfân / ârif, kerâmet, mest, mey, rind, şeyh, vâiz mefhumları başlığı altında mûmel olarak değerlendirdik. Her bir başlık altında incelediğimiz divânlardan en uygun olabileceğini düşündüğümüz beyitlere yer vererek ilgili mefhumun zühde münasebetini irdeledik.

Zühd mefhumu, farklı kulvarlarda yer alan üç farklı edebiyat kolunun 17. yüzyıl şairlerince yaklaşık % 75 oranında menfi kullanılmıştır. Halk ve Divân şairleri gibi zühdün yaşayan temsilcileri olan mutasavvıf şairler tarafından da tezyif ve tahkir edilmiş olması, aşkın, rindliğin, recânın ve Allah Teâlâ'nın rahmet ve merhamet sıfatlarının öne çıkarılması ve bu sebeple zühdün gölgede kalmasıyla izah edilebilirse de zühdün bu küçümsenişinin en önemli sebebi şairlerin geleneğin dışına çıkamamış olmasıdır. Nâbî ve Âşık Ömer gibi toplumun ahlâkî çöküşünün ve sosyal hayatın aksayan yönlerinin resmini yapabilen şairlerin beyitlerindeki zühde karşı bu menfi tutumun ise 17. yüzyılın yaşatmış olduğu buhranın bir tezahürü olduğunu söylemek de mümkündür.

Kaynakça

Afîfî, Ebu'l-Alâ; *Tasavvuf - İslâm'da Manevî Hayat*, (Çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal), İz Yay., 4. bs., İstanbul 2009.

- Akkuş, Metin; *Nef'î Sanatı ve Türkçe Divânı (İnceleme – Karşılaştırmalı Metin)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1991.
- Ankaravî, İsmail Rusûhî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, (Haz. Safi Arpaguş), Vefâ Yay., 1. bs., İstanbul 2008.
- Atik, Hikmet; *Nakşî Ali Akkirmânî Divânı*, Buruciye Yay., Sivas 2007.
- Attâr, Feridüddin, *Mantık Al-Tayr*, (Çev. Abdülbâki Gölpinarlı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 8. bs., İstanbul 2015.
- Bilgin, Azmi; *Ümmî Sinan Divanı - İnceleme, Metin*, Milli Eğitim Basımevi, 1. bs., İstanbul 2000.
- Bilkan, Ali Fıat; *Nâbî Dîvânı*, C. I-II, Milli Eğitim Basımevi, 1. bs., İstanbul 1997.
- Bursevî, İsmail Hakkî; "Şerh-i Usûl-ı Aşere", *Tasavvufî Hayat*, (Haz. Mustafa Kara), Dergâh Yay., 4. bs. İstanbul 2015.
- Cebecioğlu, Ethem; *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., 6. bs., Ankara 2014.
- Ceyhan, Semih; "Zühd", *DİA*, İstanbul 2013, C. XLIV, s. 530-533.
- Cirit, Hasan, "Vaaz", *DİA*, İstanbul 2012, C. XLII, s. 404-407.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf; *Ta'rîfât - Tasavvuf İstılahları*, (Çev. Abdurrahman Acer), Litera Yay., İstanbul 2014.
- Demirci, Kürşat; "Zühd", *DİA*, İstanbul 2013, C. XLIV, s. 533-535.
- Elçin, Şükrü; *Gevherî Divânı- İnceleme, Metin, Dizin, Bibliyografya*, AKM Yay., 2. bs., Ankara 1998.
- Erdoğan, Kenan; *Niyâzî-i Mısrî Dîvânı*, Akçağ Yay., 2. bs., Ankara 2008.
- Gazâlî, Muhammed; *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. IV, (Çev. Ahmet Serdaroğlu), İstanbul 2012.
- Gölpinarlı, Abdülbaki, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp Yay., İstanbul 2015.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî; *Menâzilü's-sâirîn-Tasavvufta Yüz Basamak*, (Çev. Abdurrezak Tek), Emin Yay., 1. bs., Bursa 2008.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb - Hakikat Bilgisi*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 2014.
- İpekten, Halûk; *Nâ'îl-i Kadîm Divânı - Edisyon Kritik*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.
- Karasoy, Yakup, Yavuz, Orhan; *Âşık Ömer Divânı*, Ocak Grafik Tasarım, Konya 2010.
- Kelebâzî, *Taarruf, Doğuş Devrinde Tasavvuf*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., 4. bs., İstanbul 2014.
- Kemikli, Bilal; *Sun'ullâh-ı Gaybî Dîvânı - İnceleme, Metin*; Milli Eğitim Basımevi, 1. bs., İstanbul 2000.
- Kuşeyrî, Abdülkerim; *Kuşeyrî Risâlesi - Sâfîlerin İnanç ve Ahlâkları*, (Çev. Dilaver Selvi), Semerkend Yay., 7. bs., İstanbul 2011.
- Mekkî, Ebû Tâlib; *Kütü'l-Kulûb, Kalplerin Azığı*, C. II, (Çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi), Semerkand Yay., 5. bs., İstanbul 2014,
- Muhasibî, Hâris; *Er-Riâye - Nefs Muhasebesinin Temelleri*, (Çev. Şahin Filiz, Hülya Küçük), İnsan Yay., 5. bs., İstanbul 2014.

- Nesefî, Azizüddin; *Tasavvufta İnsan Meselesi - İnsan-ı Kâmil*, (Çev. Mehmet Kanar), Dergâh Yay., 3. bs., İstanbul 2015.
- Öngören, Reşat, "Şeyh", *DİA*, İstanbul 2010, C. XXXIX, s. 50-52.
- Özel, Ahmet, "Misvak", *DİA*, İstanbul 2005, C. XXX, s. 191-192.
- Öztürk, Yaşar Nuri; "Zühd", *İA*, İstanbul 1986, C. XIII, s. 638-639.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yay., İstanbul 2007.
- Schimmel, Annemarie; *İslamın Mistik Boyutları*, (Çev. Ergun Kocabıyık), Kabalcı Yay., 3. bs. İstanbul 2012.
- Serrâc Tûsî, Ebû Nasr, *el-Luma, İslâm Tasavvufu*, (Çev. Hasan Kâmil Yılmaz), Erkam Yay., İstanbul 2012.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer; *Avârifü'l-Maârif - Gerçek Tasavvuf*, (Çev. Dilaver Selvi), Semerkand Yay., 10. bs., İstanbul 2014.
- Sülemî, Ebû Abdîrahmân; *Sülemî'nin Risaleleri - Tasavvufun Temel İlkeleri*, (Çev. Süleyman Ateş), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- Şeyh Ahmed Zerrûk, *Kavâidu'l-Tasavvuf - Tasavvufun Esasları*, (Çev. Mehmet Uysal), Endülüs Kitap Yay., 1. bs., İstanbul 2011.
- Uludağ, Süleyman; "Bâyezîd-i Bistâmî", *DİA*, İstanbul, 1992, C. V, s. 238-241.
- Uludağ, Süleyman; *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., 2. bs., İstanbul 2005.
- Üzgör, Tahir; *Fehîm-i Kadîm - Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, AKM Yay., Ankara 1991.